

Mekânın Kutsallaşması:

Tunceli'nin Dini Ziyaret Yerleri İle Coğrafi Fenomenlerin İlişkisi

The Sacredness of Space: The Relationship Between Tunceli's Religious Places of Visit and Geographical Phenomena

Bülent GÜNER

Doç. Dr., Munzur Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Coğrafya ABD,
Associate Professor, Munzur University,
Faculty of Letters, Department of Geography
bguner@munzur.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1893-7216

Onur KIRBOĞA

Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Coğrafya ABD,
Assistant Professor, Munzur University, Faculty
of Letters, Department of Geography
onurkirkboga@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4479-7336

Zeynel ÇILGIN

Doç. Dr., Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya ABD,
Associate Professor, Munzur University, Faculty of Letters, Department of Geography
zeynelcilgin@munzur.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8132-8774

DOI: 10.56720/mevzu.1813112

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 29 Ekim / October 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Ocak / January 2026

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Şubat / February 2026

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Şubat / February

Atıf / Citation: Güner, Bülent - Kırboğa, Onur- Çılgin, Zeynel. "Mekânın Kutsallaşması; Tunceli'nin Dini Ziyaret Yerleri İle Coğrafi Fenomenlerin İlişkisi".

Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi, 15 (Şubat 2026): 217-249.

<https://doi.org/10.56720/mevzu.1813112>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Doğa unsurları, Antik dünyanın animistik inançlarından günümüz inanışlarına kadar farklı biçimlerde yer bulmaktadır. Güneş, ay, yıldızlar gibi göksel kültler ile yükseklik, dağ gibi topografik kültler ve su kültü en yaygın doğal dini temalardır. Zamanla doğa / mekân ayrılmaz biçimde inanç ile bütünleşmiş ve coğrafi mekânın bazı bölümleri kutsiyet kazanmıştır. Bir yeryüzü parçasının kutsal kabul edilmesi genellikle karmaşık bir süreç olmamakla birlikte pek çok nedenle ilgilidir. Dolayısıyla mekân içinde kutsalın kapsamı çok geniştir. Kutsal şehirler, kutsal dağlar, kutsal yapılar, kutsal nehirler, kutsal mağaralar, kutsal mezarlar bunlardan bazılarıdır. Doğa kültleri ve kutsal temalar Alevî inancı içerisinde de oldukça belirgindir. Nitekim Tunceli'de yaygın inanış olan Alevîlik inancında doğaya ait pek çok öge bulunmaktadır. İnanışa göre doğa bütünüyle kutsaldır ve dini kişiliklerle de ilişkilidir. Özellikle dini ziyaret yerleri ile coğrafi mekân ve doğal çevre arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Nitekim Tunceli'deki ziyaret yerlerinde, "sıra dışı", "olağanüstü" ve "benzersiz" olarak yorumlanabilecek coğrafi fenomenlere sıkça rastlanmaktadır. Bu coğrafi olağanüstülük algısı, zaman içinde ilahi bir iz ve "alame" olarak değerlendirilmiştir. Tunceli heybetli dağları, derin vadileri, coşkun akarsuları ile hayranlık uyandırıcı zengin coğrafi / topografik varlıklara sahiptir. Böylelikle doğada ilahi olanla insanı buluşturduğuna inanılan hiyerofanik yapılar ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, ülkemizde coğrafi mekânla kutsalın etkileşimi üzerine coğrafya perspektifiyle yapılan ilk çalışmalardan biridir. Çalışmanın amacı, Tunceli'deki ziyaretgâhların coğrafi çevre özelliklerini dikkate alarak, bu yerlerin kutsallık kazanmasında coğrafi fenomenlerin ve doğal çevre özelliklerinin etkisini araştırmaktır. Çalışmanın ilk bölümünde nazari çerçeve oluşturulmuş, ikinci bölüm arazi gözlem ve inceleme yöntemiyle toplanan verilerin değerlendirilmesine ayrılmıştır. Ayrıca ziyaret yerleri haritalandırılmış ve fotoğraflanmıştır.

Anahtar Kelimeler : Tunceli, Alevîlik, Coğrafya, Mekân, Hiyerofani

Abstract

Natural elements have found a place in different forms from the animistic beliefs of the ancient world to contemporary belief systems. Celestial cults such as the sun, moon, and stars, as well as topographic cults such as heights and

mountains, and water cults are the most common natural religious themes. Over time, nature and space have become inextricably linked with belief, and certain parts of a geographical space have acquired sacredness. While the recognition of a piece of land as sacred is generally not a complex process, it is related to many reasons. Therefore, the scope of the sacred within space is very broad. Sacred cities, sacred mountains, sacred structures, sacred rivers, sacred caves, and sacred tombs are some of these. Nature cults and sacred themes are quite prominent within Alevi belief. Indeed, the Alevî faith, a widespread belief in Tunceli, contains many elements related to nature. According to this belief, nature is entirely sacred and is also associated with religious figures. There is a direct relationship, particularly between religious sites of pilgrimage, geographical space, and the natural environment. Indeed, in Tunceli's pilgrimage sites, geographical phenomena that can be interpreted as "unusual," "extraordinary," and "unique" are frequently encountered. This perception of geographical extraordinaryness has been interpreted over time as a divine trace and "sign." Tunceli boasts awe-inspiringly rich geographical/topographical features, including majestic mountains, deep valleys, and rushing streams. This has given rise to hierophanic structures believed to connect humanity with the divine in nature. This study is one of the first in Turkey to examine the interaction between geographical space and the sacred from a geographic perspective. The aim of this study is to examine the impact of geographical phenomena and natural environmental features on the sanctity of places of pilgrimage in Tunceli, taking into account their geographical environmental characteristics. The first section of the study establishes a theoretical framework, while the second section is devoted to evaluating data collected through field observation and survey. Furthermore, the pilgrimage sites were mapped and photographed.

Keywords: Tunceli, Alevîsm, Geography, Space, Hierophany

Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması / <i>Conceiving the Study</i>: BG (%35), OK (%30), ZÇ (%35) Veri Toplanması / <i>Data Collection</i>: BG (% 35), OK (% 30), ZÇ (% 35) Veri Analizi / <i>Data Analysis</i>: BG (%35), OK (%30), ZÇ (%35) Makalenin Yazımı / <i>Writing up</i>: BG (%35), OK (% 30), ZÇ (%35) Makale Gönderimi ve Revizyonu / <i>Submission and Revision</i>: BG (%35), OK (%30), ZÇ (%35)
------------------------	---

Giriş

İnançlar ile doğal çevre arasında çoğunlukla gözden kaçan varoluşsal bir ilişki vardır. Doğal çevre tıpkı kültürel özellikler gibi inancın şekillenmesinde kimi zaman açık kimi zaman örtülü bir rol oynar. İnançların ana anlatımları, sembelleri ve epistemolojisi çoğunlukla doğuş yerlerinde şekillenir. Ancak inançlar tarihsel süreç içinde dünyanın farklı bölgelerine yayılış gösterdikçe yeni bölgelerin inanışları, coğrafi özellikleri, kültürel birikimleri ile etkileşim kurarlar. Böylece aynı inancın yeni çevrelerle biçimlenen ve yeni bir içerik kazanan farklı anlatımları ortaya çıkar. Başka bir anlatımla bu biçimlenme, büyük ölçüde inancın yayıldığı coğrafi çevrelerin tarihi - kültürel - dini kompozisyonu ile coğrafi mekân unsurlarının (şehir, orman, çöl, akarsu, dağ vb) inanç bünyesine katılmasıyla mümkün olmaktadır.

Doğa unsurları, özellikle animistik / doğacı inançlar içerisinde çok daha belirgindir. Animistik inançlar antik dönemde dünyanın hemen her yanında yayılış göstermekteydi. Animizm (canlılık); doğaya ruh ve güç atfeden yerel inanç sistemleridir. Animizm, ruhsal varlıklara ve doğadaki varlıkların ruhları olduğuna inanmadır (Chidester, 2021: 427-430), (Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 40-41). Animistik temalar, Anadolu'nun Hattiler, Luviler, Urartular, Hititler gibi kadim medeniyetlerinin inanışında oldukça belirgindir. Çok tanrılı doğa dinlerini benimseyen bu medeniyetler; dağların, kayaların, suların, göksel varlıkların ruhları olduğuna inanırlardı. Yeryüzündeki büyük dağlar, denizler, göller, ormanlar kutsal kabul edilirdi. Ayrıca gökleri, yerleri, suları temsil eden ayrı ayrı tanrı toplulukları bulunmaktaydı (Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 95-96). Bir görüşe göre animizm, bugünkü dinlerin öncesinde benimsenen yeryüzündeki en yaygın inançtır (Eliade, 2003: 44). Nitekim yerli topluluklar kendilerini doğrudan etkileyen ve çevresel koşullara bağımlılıklarını yansıtan şamanik ve animist inanç sistemleri geliştirmiştir. Yerli halklar için sosyal ve ekonomik koşullar değiştikçe, dini uygulamalar da yeni etkilere, arzulara ve baskılara uyum sağlamak için uyarlanır ve yeniden şekillenirdi (Akay, 2021: 160).

Tarihin uzunca bir döneminde doğa sadece “doğal” olarak tasavvur edilmemişti. İlahi bir yaratım olan doğaya dinsel değerler atfedilerek; kutsiyet, doğanın ilahiklerine kadar işlenmiştir. Nitekim inançlı insan dünyayı temaşa ederken kutsalın çok sayıda halini keşfeder. Dünya kaos değil kozmostur, bu

nedenle ilahi bir eserdir. Dolayısıyla “doğaüstü” ayrılmaz bir biçimde doğaya bağlıdır. Böylelikle ortaya hiyerofanik yapılar çıkmaktadır. Hiyerofani (yun. hierophany), kutsal (hieros) ve göstermek (phainein) kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Hiyerofani; ilahi olanın, özellikle kutsal bir yerde, nesnede veya durumda tezahür etmesi, belirmesidir. Başka anlatımla hiyerofani; kutsal olanın bir mekânda, bir nesnede zuhur etmesi, ilahi tecelli anlamına gelmektedir (Britannica, 2025). Sözelimi bir taşta tapınılmasının nedeni, taş olması değil kutsalın tecelli etmesidir. Hiyerofani terimi genellikle Eski Yunan'da, Ortadoğu'da ve özellikle “Kitabı Mukaddes” kaynaklı metinlerde Tanrı'nın / tanrıların görünmesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak hiyerofaniler yalnız “eski dinlerde” değil günümüzde yaşayan dinlerde de yer alırlar (Eliade, 2003: 20), (Eliade, 2023: 15, 103-104).

Hiyerofaniler doğal yapılar olabileceği gibi insan yapımı da olabilirler. Ancak animizmde hiyerofaniler genellikle doğa unsurlarından oluşmaktadır. Nitekim Litvanya'yı konu alan bir araştırmaya göre, bölgenin eski inançları olan “Baltık dinleri”nin kutsal mekânları ve nesneleri tamamen doğal çevredendir. Ancak Litvanya'nın Hristiyanlığı benimsemesinden sonra, kutsal mekânlar hiçbir zaman doğal çevreden seçilmemiştir. Kentsel alanlar, Hristiyanlar tarafından en yaygın ve normal kabul gören alanlardır; kutsal mekânlar genellikle binalar ve örneğin haçlar gibi diğer yapay yapılardır (Vaitkevicius, 2022: 132-133).

Tarihte canlı cansız pek çok nesne hiyerofanik özellik kazanmıştır. Başka bir deyişle hangi din olursa olsun, her zaman kutsal saydıkları nesneler ve canlılar olmuştur (Eliade, 2003: 37). Zamanla hiyerofani çevresinde tapınma ve ibadet ritüelleri gelişir. Bu kült haline gelir. Kült olan bu kutsiyet temaları çok çeşitlidir. Kült; yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı ve onlara tapınma anlamına gelmektedir. Bu saygı ve tapınış; duayı, kurbanı, dinsel tören olan belli ritleri gerektirmektedir. Tapınaklar, kutsal olarak bilinen alanlar, tepeler, mağaralar ve nehirler kült olarak kullanılmıştır (Artun, 2013: 3). Örneğin doğu dinlerinde doğal çevreye bağlı olarak bazı canlılar; Hinduizm'de inekler, Budizm'de bazı bitkiler kutsal kabul edilirken, Çin'de ise evcil olan tüm hayvanların insanı beslemek için var oldukları inancı hakimdir. Hinduizm'de birçok hayvan, yılan, dağ, nehir, ağaç, hatta tüm evren ilahi olanla ilişkilendirilir. Ayrıca Hinduizm'de Himalayalar başta olmak üzere birçok dağa tanrısal özellikler, nehirlerle de tanrıça özellikleri atfedilerek kutsallaştırılmıştır.

Doğu dinlerinin en önemli ortak noktası, doğal sistemin işleyişine her varlığın katkı sağladığı inancıdır (Akay, 2021: 158-160).

1. Amaç

Bu çalışma, Tunceli'de Alevî inancının, yöre halkınca “ziyaret yeri” adı verilen, kutsal alanlarına yoğunlaşmaktadır. Çalışmanın amacı, ziyaret yerlerinin sahip olduğu çevresel özelliklere odaklanarak, bu yerlerin kutsal sayılmasına katkı yapan veya neden olan doğal / coğrafi fenomenleri belirlemektir. Bu bağlamda ziyaret yerlerine ilişkin efsanevi anlatımların arka planındaki doğal etkenleri, coğrafi gözlemlerle birlikte değerlendirmektir. Bu çerçevede Tunceli örneğinde; “kutsalın doğayla ilişkisi nedir? Kutsal mekânlarda ne tür doğal / coğrafi süreçler gelişmiştir? Tunceli'deki seçilmiş ziyaret yerlerinin genel coğrafi özellikleri nelerdir? Ziyaret yerlerinde hangi doğal unsurlar dikkat çekmektedir?” gibi sorulara cevaplar aranmıştır. Bu çalışmanın ana tezi; Tunceli'de bulunan ziyaret yerlerinin kutsal sayılmasında, coğrafi fenomenlerin ve coğrafi sıra dışılığın belirleyici olduğudur.

2. Yöntem

Bu çalışma, bir “din coğrafyası” çalışmasıdır. Teorik ve pratik içeriğe sahip iki ana bölümden oluşmaktadır. Çalışma teorik kısmıyla doğa ve din ilişkisinin ana hatlarını, pratik kısmıyla da Tunceli'deki kutsal yerlerin coğrafi / doğal çevresini irdelemektedir. Çalışmanın ilk bölümünde inançların içerisinde yer alan doğa kültlerine odaklanılmış, terminolojik ve kavramsal açıklamalar yapılmıştır. İkinci bölümde ise Tunceli'deki bazı ziyaret yerleri incelenmiştir. İncelenen ziyaret yerleri genellikle anayollar üzerinde veya yakınında yer alan, yakın çevrelerinde bilinen ve ilgi gören doğal anıt ve mekânlardan seçilmiştir. Ayhan & Çağlıyan (2021) Tunceli'de kutsal sayılan yerlerin başlıcalarını, “turizm rotası” oluşturacak biçimde 22 nokta olarak belirlemiştir. Ancak yerel halkın ziyaret yeri olarak kabul ettiği kutsal mekânların sayısı gerçekte 100 dolayındadır. Örneğin anayolların uzağında, yalnızca yakın çevredeki köy ve mezra sakinlerinin bildiği pek çok ziyaret yeri bulunmaktadır. Nitekim bu ziyaret yerlerinin bir kısmı yolların sapasında, erişilmesi güç dağlık ve sarp yerlerde bulunmaktadır. Bu çalışmada dökümantatif / envanter amaç benimsenmediğinden, ziyaretçiler tarafından ilgi gören ve bilinen, Tunceli'nin farklı yerlerinden seçili,

10 ziyaretgâhın değerlendirilmesi ile yetinilmiştir. Seçili örneklerle ziyaret yerlerinin genel coğrafi ve çevresel özellikleri tespit edilmiştir.

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımlarından durum çalışması (case study) desenine göre tasarlanmıştır. Araştırmada Tunceli ilindeki kutsal ziyaret yerleri “durum” olarak belirlenmiş; bu yerlerin kutsallaşma süreçleri ile coğrafi fenomenler arasındaki ilişki derinlemesine analiz edilmiştir. Çalışmanın geçerliliğini ve güvenilirliğini sağlamak amacıyla veri üçgenlemesi tekniğinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda; literatürden elde edilen inanç anlatıları, saha gözlemleriyle elde edilen somut mekânsal veriler ve bölgenin jeomorfolojik özellikleri karşılaştırmalı olarak analiz edilerek bulgular teyit edilmiştir.

3. Önem

“Din Coğrafyası” çalışmaları dünyada da ülkemizde de özellikle coğrafyacı bilim insanları tarafından çok fazla çalışılmış bir akademik alan değildir. Oysa dinlerin / inançların gelişimi, yayılımı ve içeriği mekân ve zaman ölçeğiyle yakından ilgilidir. Başka bir anlatımla din yalnızca bir ilahiyat alanı değil, aynı zamanda tarih ve coğrafya bilimlerinin de ana konularından biridir. Nitekim ilgili bazı çalışmaların gösterdiği üzere; coğrafi yaklaşım, din çalışmalarında oldukça geniş bir inceleme alanına sahiptir (Berktaş & Atasoy, 2007: 21). Özellikle ulusal literatür tarandığında inanç - mekân etkileşimini konu alan ve coğrafyacı bilim insanları tarafından yapılmış çalışmalara pek fazla rastlanmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın çeşitli yönleriyle özgün nitelikler taşıdığı ve literatüre önemli katkılar sunduğu düşünülmektedir. İlk olarak, çalışmanın en güçlü yanlarından biri; disiplinler arası yaklaşımı, kapsamlı ve çeşitlendirilmiş bir veri setine sahip olmasıdır. İkinci olarak özellikle ulusal literatürde coğrafi çevreyle inanç etkileşimini konu alan araştırmalarının pek örneği bulunmamaktadır. Üçüncü olarak çalışmada, inanç anlatımındaki simgeselliğin, coğrafi mekânda bulduğu karşılık, saha araştırmalarıyla somutlaştırılmıştır.

4. Mekânın Kutsallaşması

Coğrafi unsurlar, insan topluluklarının kutsal algısını etkileyen sembolik değerler taşıyabilmektedir. Dolayısıyla mekânın kutsallaşması, coğrafi özelliklerle kutsalın sıkı ilişkisi içinde biçimlenir. Örneğin yüksek dağ zirveleri, ulaşılması zor olmaları ve gökyüzüne yakınlıkları nedeniyle tanrısal yüceliğe izafe edilmiştir. Nehirler yeryüzüne hayat veren akışları ve temizliği

simgelemeleriyle arınma ve yeniden doğuş temalarının sembolü hâline gelmiştir. Mağaralar ise karanlık ve gizemli yapılarıyla ölüm ve yeniden doğumla ilişkilendirilerek kutsal kabul edilmiştir.

Kutsal; terim olarak dinle ilgili olan, kutsi, mübarek, takdis olunan, hürmet edilen anlamlarını içermektedir. Buradan hareketle kutsal olgusunun tanımı yapılacak olursa onun sıra dışılığı, olağanüstülüğü ya da diğer şeylerden farklı bir değer taşıması, bambaşkalığı, bu evrenin dışından gelen bir güç olması gibi anlamlar taşıması dikkat çekmektedir. Kutsal; irrasyonel, karmaşık, ürkütücü, esrarengiz, cezbedici, titretici, müphem ve hayranlık uyandırıcı bir yapıya sahiptir (Yıldırım, 2007: 61). Dolayısıyla “kutsal” olan doğası gereği olağanüstüdür. Örneğin Luvilerde, Hititlerde ve Urartularda herhangi bir eylem insanüstü nitelik kazanınca, tanrısal olarak kabul edilmekteydi (Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 95-96).

Kutsal sayılan mekân, tanrıların veya ruhların ikâmet ettiği bir merkez olarak veya dinsel açıdan önemli bir olayın gerçekleştiği bir yer olarak düşünülebilir. Din, bu yerlere sembolik bir anlam kazandırır; bu anlam onları sıradan mekânlardan farklılaştırmaya yardımcı olmakla kalmaz, aynı zamanda coğrafyaları, tasarımları veya mimari estetikleri aracılığıyla inananlarında bağlılık, maneviyat ve belirli bir 'eğilim', 'ahlak' ve 'dünya görüşü' geliştirmesine imkân tanır (Tablo 1), (Mazumdar & Mazumdar, 2004: 387).

“Kutsal alanlar niçin kutsaldır?” sorusunun basit bir cevabı yoktur. Çünkü dinler kutsal alanlarını farklı kriterlere göre seçerler. Ayrıca kutsal alanı belirlemede aynı din için geçerli olan kriterler zamanla değişebilir. Ancak yine de kutsal alanların seçiminde, dünyadaki örneklerine bakılarak genel ölçütler belirlenebilir;

1- Bazı kutsal alanlar, belirli bir dini öneme veya güvenilirliğe sahip kişilerle ilişkilendirildikleri için seçilir. Örneğin, İslam ve Hinduizm'deki birçok kutsal ziyaret yeri, dini önderlerin hayatlarında önem tutan yerlerdir. Sözelimi Buda'nın hayatıyla ilişkilendirilen alanlar, örneğin Nepal Lumbini'deki doğum yeri, “aydınlanma aldığı” Hindistan'daki Bodh-Gaya ve ilk vaazını verdiği Saranath yoğun olarak ziyaret edilen kutsal yerlerdir (Park, 2004: 20).

2- Kutsal yerler bazen daha önceki mitler ve efsanelerle ilişkilendirilerek seçilir. Birçok doğa efsanesi, tarih öncesi anıtlar (taş çemberleri ve hizalamaları,

sütun taşlar, oda mezar kalıntıları) geleneksel olarak bu şekilde açıklanmıştır (Park, 2004: 20).

3- Bir bölgede zaman içinde farklı dinler benimsense de, önceki dönemin kutsal yerleri bir biçimde yeni benimsenen inancın da kutsalı olarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim birçok kutsal alan, dönüştürülmüş eski dini alanlardır. Örnek olarak Mısır'daki Hristiyan şapelleri, Hristiyanlık öncesi kaya mezarlarından dönüştürülmüştür. Mevcut kutsal alanların yeniden kullanımı, farklı bir dini yönelimle de olsa hayatta kalmalarını sağlamıştır. (Park, 2004: 20).

Din	Hinduizm	Yahudilik	İslam	Budizm	Hristiyanlık (Katolik)	Sihizm
Kutsal Yer						
Kutsal Şehirler	Varanasi Mathura	Kudüs	Mekke, Medine, Kudüs	Budh-Gaya Sarnath	Roma Kudüs	Amristar
Kutsal Yapılar	Mabedler, tapınaklar	Ağlama duvarı, sinagoglar	Camiler, türbeler	Tapınaklar, Stupalar, Manastırlar	Katedraller, Kiliseler, Manastırlar, Türbeler	Altın tapınak, Gurudwaralar
Kutsal Mezar Yerleri	Hiçbir mezar yeri yok	Dini şahısların mezarları	Dini şahısların mezarları			
Kutsal Yerler Doğa	Tüm doğa (özellikle dağlar nehirler, göller)	Özel öneme sahip yerler, önemli olayların gerçekleştiği yerler	Özel öneme sahip yerler, önemli olayların gerçekleştiği yerler	Dağlar, nehirler, nilüfer göletleri	Şifalı suların yerleri / mucize görülen yerler	

Tablo 1. Dinler ve kutsalları (Mazumdar & Mazumdar, 2004: 388)'den yararlanılmıştır)

4- Kutsal mekânların seçiminde doğal çevre önem taşımaktadır. Kutsal mekânlar daha çok dağ sıraları, akarsu havzaları, deniz kenarı gibi coğrafi birimlerdir. Örneğin Hinduizmin ibadet alanları her zaman kutsallaştırılan dağ zirveleri, kayalıklar ve nehirlerdir (Jackowski, 2002: 26-27). Hinduizm'de birçok kutsal alan Hinduların yedi kutsal nehri boyunca yoğunudur. Bunlar Ganj, Yamuna, Saraswati, Narmada, İndus, Cauvery ve Godavari nehirleridir. Özellikle Ganj Nehri, Hindistan'ın en kutsal nehridir ve kıyılarında birçok kutsal türbe vardır (Park, 2004: 21). Akarsular, hangi dinsel küme içinde karşımıza

çıkarlarsa çıksınlar, işlevlerini hiç değiştirmeden korurlar. Su; biçimleri dağıtır, yok eder, "günahları yıkar", hem arındırıcı hem yenileyicidirler (Eliade, 2023: 116).

5- Yüksek alanlar ve dağlar diğer kutsal sayılan alanları oluştururlar. Dağ, göğe yakındır ve bu nedenle çift yönlü bir kutsallığa sahiptir: aşkın mekânın simgesini taşımaktadır ("yüksek," "dikey," "yüce" vb), tanrıların evidir. Her mitolojide kutsal bir dağ vardır; Olympos Dağı'na göre daha görkemli olanları vardır. Dağ, genellikle, gökle yerin birleştiği yer olarak kabul edilir; örneğin Mezopotamya inanışlarına göre dağ gökle yeri birleştirir ve Hint mitolojisi-ndeki Meru Dağı dünyanın merkezinde bulunmaktadır; üzerinde kutup yıldızı parlar. Ural-Altay halklarının da merkezi bir dağı vardır: Sumbur, Sumur ya da Sumeru; zirvesinde kutup yıldızı bulunmaktadır. Göğe yakın olan her şey aşkın olana farklı yoğunluklarla ulaşır. "Yükseklik," "üstünlük" aşkın, insanüstü olanın özellikleridir. Her "yükselme," belli bir seviyeden kopuştur, öteki dünyaya geçiştir; profan mekânın aşılmasıdır (Eliade, 2023: 105), (Eliade 2003: 114-115). Yüksekğin kutsallığının en bilinen örneklerinden biri de Göbekli Tepe'dir. Göbekli Tepe, dünyanın en büyüleyici neolitik alanlarından biridir. Erken Neolitik Çağ'a tarihlenen bu höyük, Şanlıurfa kentinin yaklaşık 15 km kuzeydoğusunda, kilometrelerce öteden görülebilen uzun bir dağ sırasının en yüksek noktasında yer almaktadır (Schmidt, 2010: 239).

Kutsal yerleri kutsal olarak tanımlarken; insanlar (a) ilahi olanın belirli bir yerde bir şekilde varlığını tanır, (b) ilahi olanın kendisinin seçtiği bir yerde olma isteğine yanıt verir veya (c) ilahi olanı kendilerine katılmaya davet ettikleri bir alan yaratır. Bu çaba, farklı dünyaların sınırlarını belirler. Başka bir anlatımla kutsal alanın sınırları dünyevi olanı ilahi olandan ayırır (Ulanowski & Warburton, 2025: 16). Kutsal alan her özelliğiyle çok çeşitli ve birbirinden çok farklı olabilir. Kutsalın yer seçimi; dağlar, göller ve nehirler olabileceği gibi kutsal yerde bulunan ağaç, çiçek ve çalı ile çeşmeler, balık havuzları kutsiyetin bir parçasıdır. Kutsal yerde mekân ve mobilya tasarımları (halılar, seccadeler gibi) çok çeşitlidir. Ayrıca kutsal yer çorak bir sadelik olarak da karşımıza çıkabilir. Örneğin Zen Budist manastırlarının bahçeleri, genellikle kayalardan ve tırmıklanmış kumdan ibarettir. Kutsal alanlar ve buralardaki yapılar; dua, ibadet, meditasyon ve eğitim mekânlarıdır. Tasarımları, dekorları ve estetikleriyle, kişiyi dini ideallere, maneviyata, topluluğa ve mekâna yaklaştırırlar. Yahudiler için

Kudüs, Müslümanlar için Mekke, Hindular için Varanasi, Katolikler için Roma, Sihler için Amritsar, Budistler için Bodh Gaya, kolektif dini mülklerin örneklerini oluşturur (Mazumdar & Mazumdar, 2004: 389-390).

5. Tunceli Aleviliğinde Doğa ve İnanç İlişkisi

Tunceli’de tarih boyunca pek çok kültür, inanç ve medeniyet etkili olmuştur. Nitekim yörede gerçekleştirilen kazılar iskân tarihinin Tunç Çağı gibi çok erken bir dönemde başladığını göstermektedir. Tunceli yöresi, M.Ö. 2000’li yıllardan itibaren Hurriiler, Hititler, Urartular, M.Ö. VII. yy’da Medler ve VI. yy’da Persler’in egemenliğinin ardından Makedonya Kralı İskender’in hakimiyetine geçmiştir. Yörede daha sonra Kapadokyalılar, Selevkoslar ve Doğu Roma (Bizans) hüküm sürmüş, Bizans devrinde Sâsânîler ile Bizans arasında zaman zaman egemenliği değişmiştir. 7. yy’da Müslüman Arapların hâkimiyetine geçen Tunceli, Müslümanlarla Bizans arasında birkaç defa el değiştirdikten sonra 1071 Malazgirt zaferinden itibaren Türklerin egemenliğine girmiştir. Sonrasında Artuklular, Mengücekler, Anadolu Selçukluları, Moğollar, İlhanlılar, Eretna Beyliği ve Akkoyunlular ve Çaldıran Savaşı’nın (1514) ardından nihayet Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmıştır. Tunceli, Cumhuriyet döneminde il haline getirilmiştir (Yılmazçelik, 1999: 11-18), (Tuğlacı, 1985: 93, 143), (Tuncel, 2012).

Tunceli’de yaygın dini inanç Alevîliktir. “Ali’ye mensup” anlamına gelen kelimenin çoğul şekli Aleviyye ve Aleviyyûn’dur. Alevî terimi İslâm kültür tarihinde Hz. Ali soyundan gelenler mânasında, ayrıca siyâsî, tasavvufî ve itikadî anlamda kullanılmıştır. Hz. Ali soyundan, oğulları Hasan, Hüseyin, Muhammed b. Hanefiyye, Ömer ve Abbas vasıtasıyla gelenlere Alevî denilmiştir (Ocak, 1989). Alevî inancında doğa ve canlıların kutsiyetine inanılır. Doğa ruh-tan yoksun değildir. İlâhi bir töz taşımaktadır. Doğa aynı zamanda sahip olduğu kutsal nitelikleriyle ziyaret ve ibadet alanları gibi kutsal mekânlar da sunmaktadır. Ateş, ocak, ağaç, dağ, gök, su gibi unsurlar Alevîlik inancının kültürel ve doğal kültürlerini oluşturur. Alevîlik inancında geniş yer bulan doğacı temalar, Tunceli’de benimsenen Alevî inancı içerisinde de çok belirgin olarak görülmektedir. Doğa neredeyse her şeyiyle ve bütünüyle kutsaldır. Nitekim Tunceli’nin doğal varlıkları, inanç dünyasında doğa kültürleri olarak temayüz etmiştir. Bu kültürler;

- Gök Kültü (Ana Fatma ve dolunay - ay kültü),
- Yer-Su Kültü
- Dağ-Tepe Kültü
- Kaya-Taş Kültü
- Ağaç Kültü
- Hayvan Kültü (Tuğrul, 2006: 82-89), (Tosun & Koç: 2022, 6-10), (Çelik, 2019: 186, 206-207), (Köse, 2021: 35).

Doğa kültleri Tunceli’de güçlü hiyerofanik yapılar sunmaktadır. En başta su kültü, Alevilikte ilahi ve oldukça etkili bir temadır. Akarsuları ve su kaynakları bakımından oldukça zengin olan Tunceli’de dinsel ritüeller doğal öğelerle ve özellikle su motifiyle iç içe gerçekleşmektedir. Suya, suyun gözesine hürmet gösterilmektedir. Örneğin kutsal sayılan Munzur Suyu’na ve çevresine zarar verecek davranışlardan sakınılır. Akarsuyu kirletmekten imtina edilir. Suda yaşayan alabalıklar da kutsal sayılır. Hızır orucunda, bahar başlangıcında, “Gağand” adı verilen ve ocak ayında kutlanan bayram başta olmak üzere, çeşitli dini ve kültürel etkinliklerde su kaynakları veya akarsular çevresinde toplanılır lokmalar dağıtılır. Gözelerde çırallar yakılır, çaputlar bağlanır ve kurbanlar kesilir. Yörede şifa talebiyle, duada bulunmak ve önemli inançsal zamanlarda birtakım ibadetler yapmak için su kenarlarına gidilmektedir. Munzur Gözeleri ve akarsuyu, Buyer Gölü, Hızır Gölü, Gola Çetu, Ana Fatma, Düzgün Baba Dağı’ndaki Haskar Çeşmesi yöredeki önemli akarsu, pınar ve göl mahiyetindeki kutsal mekânlardır (Köse, 2021: 35-36) (Köse, 2022: 152). Ana Fatma ve Gola Çetu anlatımları (Çelik, 2019: 220), belirgin olarak kutsalla suyun buluşması temasına sahiptir. Ancak tüm bu inanç etkinliklerinin yalnızca su kültü çerçevesinde örgüldüğü düşünülmemelidir. Örneğin Munzur Suyu’na adını veren efsanevi Munzur Baba anlatımında (Altı, 2018: 78), (Köse, 2021: 38) su kültünün ve suya hürmetin somut yansımaları kadar ateş, ağaç, kaya kültleri de öne çıkmaktadır. Yine “Buyer Baba” anlatısında da güçlü biçimde su kültü, ağaç kültü ve hayvan kültüne rastlanmaktadır (Gülensoy, 1992: 5-10).

Öte yandan Tunceli’deki pek çok inanç anlatısında dağ - kaya kültü, ağaç kültü, hayvan kültü ön plana çıkmaktadır. Örneğin Tunceli yöresi halk kültürü içerisinde dağ keçileri kutsal canlılar olarak kabul edilir. Bu motif yerel kültür

içerisinde oldukça güçlü ve baskındır. Dağ keçileri doğrudan ilahi olanla ilişkilendirilir. Düzgün Baba, Ana Fatma anlatılarında olduğu gibi yörenin masallarında ve efsanelerinde sıklıkla dağ keçisi motifi yer alır (Çelik, 2019: 186, 207), (Köse, 2021: 38). Nitekim bölgenin sarp ve dağlık arazilerinde yaşayan dağ keçileri, sıradan bir yaban hayvanı olarak görülmez; aksine kutsal bir varlık olarak kabul edilir. Düzgün Baba ve Ana Fatma gibi Tunceli Alevî kültürünün kutsal şahsiyetlerinin "emaneti" olarak da nitelendirilir (Taş & Kaval, 2020: 680-686). Bu nedenle dağ keçilerine zarar vermek veya onları avlamak, sadece bir çevre ihlali değil, aynı zamanda kutsala yönelik bir saygısızlık olarak görülür.

Tunceli’de dağ keçileri kadar Munzur Suyu’nda yüzen alabalıklar, geyikler, güvercinler, dağlardaki taşlar da kutsaldır. Bazı yerlerde, kutsal mekân / ziyaret yeri denilince türbe akla gelse de, Tunceli’de bir yere ziyaret demeniz için orada bir türbe bulunması gerekmemektedir. Örneğin Munzur Baba, Düzgün Baba ziyaretleri türbe değil, onların “sır olduğu” yerlerdir (Çelik, 2019: 207). Tunceli’de Alevî inancı açısından bir yerin kutsal kabul edilmesi için o çevrede coğrafi bir sıra dışılık bulunması yeterlidir. Yüzlerce yıl boyunca doğadaki sıra dışılık, o yeri ziyaret eden ya da orada yaşadığına inanılan bir inanç büyüğünün “keramet”i, bıraktığı bir iz ve işaret olarak kabul edilmiştir. Bu inanç büyükleri Hz. Ali, Hz. Hızır, Hz. Fatma, Düzgün Baba, Munzur Baba gibi kutsal kişiliklerdir. Ancak Tunceli’de dini / mucizevi anlatılar özellikle Hızır kültü çevresinde yoğunlaşmaktadır.

Hızır, Alevî inancında bir ermiş, derviş ve kurtarıcıdır. Aynı zamanda Hızır’ın, zor durumdakilerin yardımcısı, yolda kalmışların rehberi ve kötülüklerin cezalandırıcısı olduğuna da inanılır. Hızır ayrıca ölümsüzlüğü de temsil etmektedir. Bu nedenle Tunceli’de Hızır adına izafe edilen her mekân; göl, dağ, vadi, ağaç kutsal kabul edilir. Alevî inanç dünyasında Hızır; tekmil inanca, düşünceye ve hayata veçhe veren ana öğelerden biridir. Halk arasında Hızır Gölü, Hızır Kayası, Hızır’ın atının ayaklarının izi, Hızır kurbanı, Hızır cemi, Hızır orucu, Hızır semahı, Hızır gülbankı, Hızır ayı, Hızır günü / günleri, Hızır lokması, Hızır kavutu, Hızır yemini ritüelleri, Hızırla ilgili inanış ve kültürel zenginliğin başlıcalarıdır (Çınar, 2020: 63-66).

Tunceli Alevîliğine ilişkin bir diğer dikkat çekici nokta; eski Türk inançlarından izler kadar Anadolu’nun eski din ve kültürlerinden izler de, örneğin

doğa kültleri olarak kendisini göstermektedir (Karakaş, 2014: 77), (Köse, 2021: 37), (Tosun & Koç, 2022: 4). Bu bağlamda farklı kültürel katmanların motiflerini taşıyan “Tunceli Aleviliği”, yerel kültürel / coğrafi temalarının belirgin olduğu, kendine özgülükler taşıyan, animistik ve şamanik tınılı kompozit bir inanç olarak değerlendirilebilir.

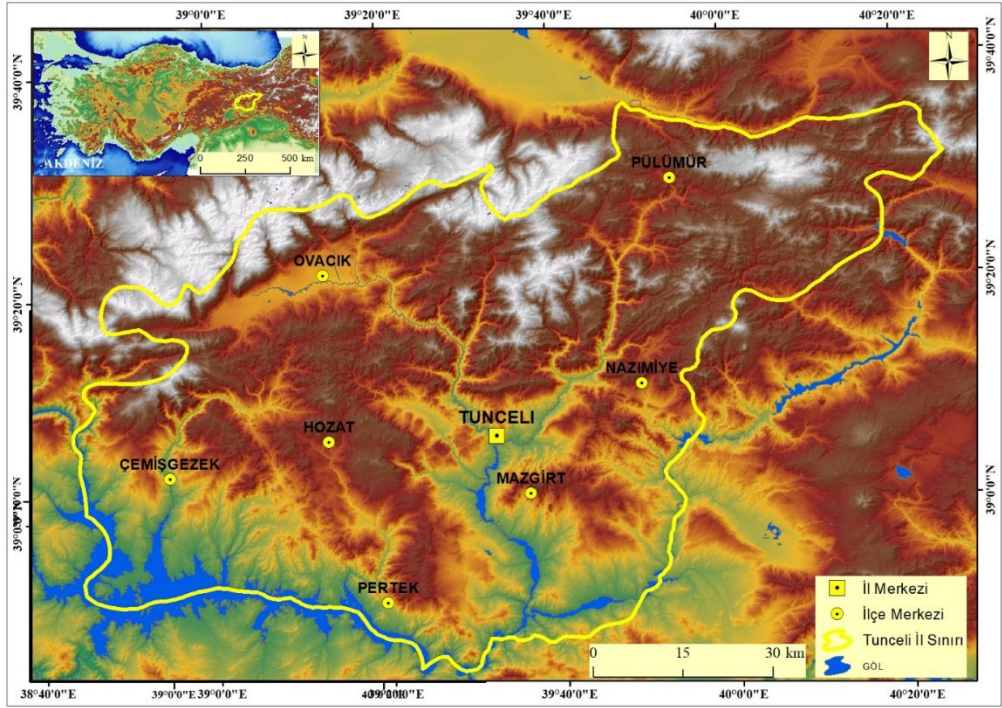
6. Tunceli Ziyaret Yerlerinde Coğrafi Gözlemler

6.1. Genel Topografik Özellikler

Tunceli, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Yukarı Fırat Bölümü'nde yer almaktadır. İlin doğusunda Bingöl, güneydoğusunda Elazığ, kuzeyinde ve batısında ise Erzincan bulunmaktadır. Güney, güneydoğu ve güneybatı yönlerinde ise Keban Baraj Gölü ile çevrelenmiştir (Şekil 1).

Tunceli'nin topografyası karmaşık ve engebeli görünmekle birlikte, jeomorfolojik açıdan kuzeydeki Munzur Dağları'ndan güneydeki Murat Vadisi'ne doğru alçalan aşınım yüzeylerine gömülmüş Neojen depresyonlarıyla karakterizedir (Erinç, 1953: 112). Munzur Dağları üzerindeki 2500 m ve üzeri aşınım düzlükleri, güneyde Keban Baraj Gölü çevresinde 900-1000 m'ye kadar alçalır. Bu durum yüksek rölyef enerjisi ve güçlü akarsu yarılımlarına yol açmıştır. Bölgedeki başlıca akarsular Munzur, Pülümür, Tağar ve Peri çaylarıdır.

Tunceli'de dağlık alanlar, platolar ve ovalar başlıca morfolojik üniteleri oluşturur. Munzur, Karasakal ve Bağırpaşa Dağları 3000 m'yi aşan zirveleriyle öne çıkar. Neotektonik dönemde gelişen sıkışma ve faylanma hareketleri bu dağların bugünkü morfolojisini belirlemiştir. Platolar, Pertek, Mazgirt, Çemişgezek, Hozat, Nazımiye ve Geyiksuyu çevresinde geniş alanlar kaplar. Yüksek platolar Ovacık güneyinden Mazgirt ve Nazımiye'ye uzanırken, alçak platolar daha çok Munzur ve Peri vadileri çevresinde yer alır (Çılğın, 2020a: 8-9).

Şekil 1. Tunceli'nin konumu.

Tunceli'nin en önemli ovası Ovacık Ovası'dır. Ovacık Fayı'nın etkisiyle oluşan bu havza, 25 km uzunluğunda, 7,5 km genişliğinde ve yaklaşık 110 km² alana sahiptir (Westaway ve Arger, 2001: 104). Flüvyal morfoloji açısından, bölgedeki akarsular drenaj ağını oluşturur ve Munzur ve Pülümür Çayı başlıca akarsu sistemleridir. Derin yarılmış vadiler (Munzur, Pülümür, Kalan, Aliboğazı) ile kanyon vadiler yaygındır. Munzur, Yılan ve Karasakal dağlarının 2500 m üzerindeki kesimleri Pleyistosen'de buzullaşmaya uğramıştır. Vadi, havza ve sirk buzulları birbirine bağlı sistemler oluşturmuş; buzul dilleri 1350-1600 m seviyelerine kadar inmiştir (Çılğın, 2020b: 723). Karst topografyası, özellikle Mesozoyik kireçtaşlarından oluşan Munzur Dağları'nda gelişmiştir. Lapyalar, dolinler, su batanlar, mağaralar ve karstik kaynaklar (ör. Munzur Gözeleri, Elbaba Kaynağı) tipik karst şekilleridir. Yüzey drenajının zayıf olduğu bu alanda

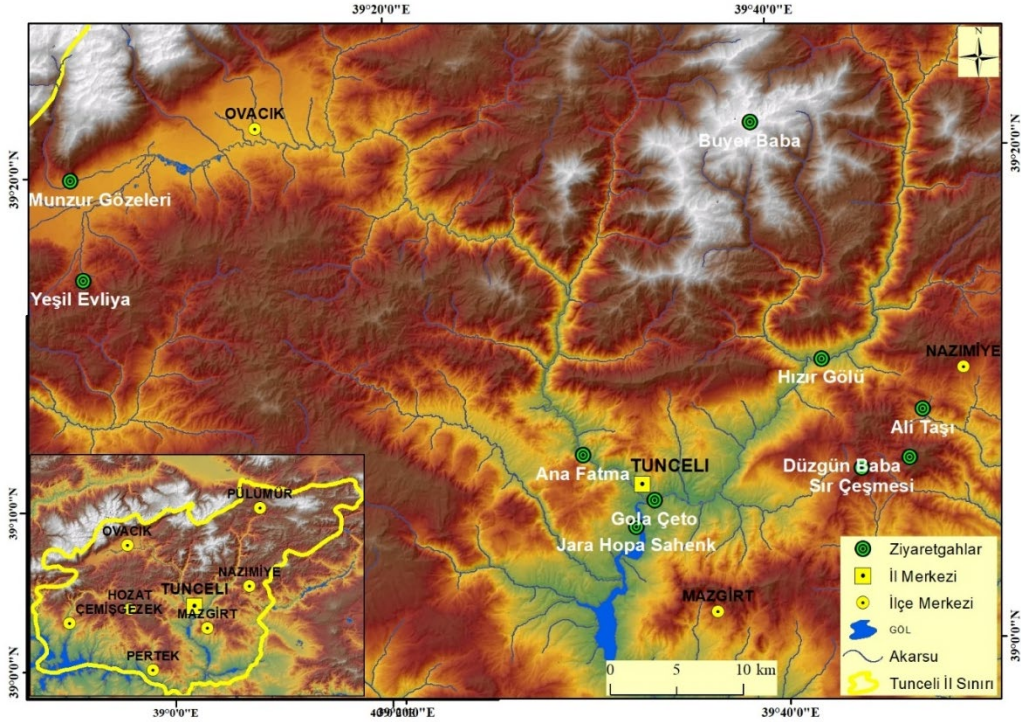
yeraltı drenajı baskındır ve karstlaşma büyük ölçüde derinlik karstı (endokarst) karakterindedir (Çılğın, 2014: 94).

6.2. Kutsal Mekânlardan Örnekler

Kurbanov'un (2004: 26) ifadesiyle, muhteşem manzaraları izlemek bile insanda ulvi hisler uyandırmaya yeterlidir. Dağlardaki heybet, vadilerdeki gizem, doğadaki "efsunkarlık", ormanlar ve burada yaşayan canlılar, suların sırlıtlısındaki huzur vericilik ruhani duygularla yakından ilgilidir. Bu bağlamda Tunceli de sahip olduğu akarsuları, gölleri, derin vadileri ve yüksek dağları gibi ekstrem coğrafi varlıklarıyla oldukça etkileyici bir doğaya sahiptir. Tunceli'de inanç açısından kutsal kabul edilen mekânlar iki başlık altında toplanabilir, bunlar; doğal yapılardan oluşan kutsal mekânlar ve türbe niteliğindeki kutsal mekânlar. Bahsedilen kutsal yerler aynı zamanda "ziyaretgâh" niteliğindedir. Tunceli'de ziyaretgâhlar kurbanların kesildiği, duaların edildiği, çıraların yakıldığı ibadet alanlarıdır.

Bunlardan doğal kutsal mekânlar; başta jeomorfolojik ve hidrografik özellikleri ile çevresine göre farklı, çarpıcı ve bazen açıklanması güç olan ve bu nedenle kutsiyet atfedilen mekânlardır. Bu mekânlar bazen iki akarsuyun birleştiği yer, güçlü su çıkışları, su kaynakları, göl, yüksek bir tepe ya da yüksek bir dağın kendisi olabilmektedir. Esasen Tunceli'deki kutsal mekânların çoğunluğu doğal kutsal alanlardır. Bu kutsal alanlar mutlaka coğrafi bir sıra dışılık taşımaktadır. Tunceli'nin kutsal mekânlardan en çok bilinenleri (Şekil 2) ve ilgi görenlerinde sıra dışılık oldukça belirgindir.

Bu çalışmada örneklem olarak seçilen ziyaretgâhları, yerli halkın ve il dışında yaşayan Tuncelililerin özellikle yaz aylarında yoğun olarak ziyaret ettikleri gözlemlenmiştir. Bu ziyaretgâhlarda dualar edilmekte, dilekler tutulup çıralar yakılmakta, "lokma" adı verilen bir tür ekmek ikram edilmekte ve adaklar adanmaktadır.

Şekil 2. Çalışmada incelenen ziyaretgâhların konumları.

6.2.1. Gola Çeto Ziyaretgâhı

Tunceli kent merkezinde, Munzur Çayı ile Pülümür Çayı'nın birleştiği noktada yer alan Gola Çeto Ziyaretgâhı, bölgenin hem hidrografik hem de jeomorfolojik açıdan en dikkat çekici alanlarından biridir (Foto 1). Bu konum, Tunceli'nin merkezinde bulunan hidrolojik düğüm noktası olarak, doğal unsurlar ile inanç sistemlerinin kesiştiği bir peyzaj alanı oluşturur. Tunceli merkezde bulunan cem evinin alt kesiminde, iki çayın birleştiği noktada doğal mağaralar ve kovuklar yer almaktadır. Bu mağaralar, yer altı sularının etkisi ile karstik aşınım süreçleri sonucu oluşmuştur.

Kuran'da Kehf Suresi'nin 60-61. ayetlerinde geçen "mecmau'l bahreyn" (iki denizin / suyun birleştiği yer) ifadesi ile Hz. Musa'nın, Hızır olduğuna inanılan gizemli bir kişiyle buluştuğu yer anlatılır. Bu yerde iki farklı su buluştuğu gibi

iki “hikmet sahibi” kişi de buluşmaktadır (Kırca, 2003). Tunceli kentinin güneyinde iki büyük akarsuyun, Munzur ve Pülümür çaylarının birleştiği yer, “iki suyun birleşmesi” (cem-i ab) olarak simgesel bir anlam taşır. Bu nedenle Gola Çeto, halk inancında Munzur Baba ve Hızır’ın buluştuğu yer olarak kabul edilmiştir. Munzur ve Pülümür çaylarının birleşme noktası, açık vadi tabanı, burayı çevreleyen yüksek kesimler ve suyun sesinin yankılandığı akustik ortam ile güçlü bir duyuşsal deneyim yaratır. Bu görsel ve işitsel etki, doğayla ruhsal bağ kurmayı kolaylaştırmaktadır.

Foto 1. Gola Çeto Ziyaretgâhı.

6.2.2. Munzur Gözeleri

Tunceli ili Ovacık ilçe merkezinin 15 km batısında Ziyaret Köyü’nde bulunan Munzur Gözeleri, Doğu Anadolu Bölgesi’nin en karakteristik, karstik kaynak alanlarından birini oluşturur (Foto 2). Yaklaşık 600 m. boyunca meydana gelen bu yeraltı su çıkışı, ilkbahar-yaz mevsiminde kaynak noktasından itibaren yüksek eğimle kazanılan hızla taşlara çarpmasından dolayı köpüklenerek beyaz renge bürünmekte ve gürül gürül bir ses ile akmaktadır. Sonbaharda ise içinde eriyik minerallerin (kalsiyum bikarbonat) etkisi ile yer yer süt gibi bir renk olarak çıkmaktadır. Bu durum Munzur efsanesinde Munzur Baba’nın bakracında bulunan sütün dökülmesi ve süt renginde gözelerin oluşması inancına ilham vermiştir.

Foto 2. Munzur Baba Ziyaretgâhı (solda) ve Munzur Gözeleri (sağda).

Munzur Gözeleri, Munzur Dağları'nın güney eteklerinde, yüksek kireçtaşı bloklarından oluşan karstik bir sistemin tabanında yer alır. Bölge, Üst Jura-Kretase yaşlı karbonat kayaçlarından oluşmaktadır. Bu litolojik yapı, suyun yeraltında kolayca çözünerek ilerlemesine ve karstik boşluk sistemlerinin gelişmesine olanak tanımıştır. Bu sayede yüzey suları yeraltına sızarak uzun bir dolaşım süreci sonucunda minerallerce zenginleşmekte ve yüzeye yüksek debili karstik kaynaklar şeklinde çıkmaktadır. Munzur Gözeleri'nin bulunduğu saha, aynı zamanda sol yanal atımlı Ovacık Fayı'nın geçtiği yerdedir. Bu türden fay hatları, yeraltı sularının yüzeye çıkışını kolaylaştıran doğal zayıflık zonları oluşturur (Çılğın, 2018: 197). Bu nedenle gözelerdeki su çıkış noktaları, çoğunlukla bu tektonik hatlarla çakışmaktadır. Böylece jeolojik yapı ve faylanma, hem kaynak oluşumunu hem de yer seçiminde inançsal vurgunun güçlenmesini belirleyen temel unsurlar haline gelmiştir.

Munzur Gözeleri'nin suyu, soğuk, yüksek debili, berrak ve sürekli akışlı bir karakterdedir. Bu durum, yeraltı suyu beslenme havzasının geniş ve geçirgen bir kireçtaşı akiferi ile bağlantılı olduğunu göstermektedir (Çılğın, 2018:

201). Yerel halk, bu kaynak sularını tarih boyunca “Munzur Baba’nın kutsal emaneti” olarak kabul etmiş, suyun doğrudan ilahi bir kaynaktan geldiğine inanmıştır. Dolayısıyla burada doğa unsuru (su), inanç ögesine karakter veren bir coğrafi mekândır. Munzur Gözeleri’nde suyun kayadan fışkırarak yüzeye çıkışı, hem görsel hem de işitsel olarak doğaüstü bir etki yaratır. Bu ambiyans, doğanın fiziksel özelliklerinin insanın kutsal algısını şekillendirdiği bir hiyerofani örneğidir.

Su kavramı, geçmiş birçok inanç ve kültürlerdeki benzer bir şekilde evrenin özünü oluşturan maddelerden biri, yaratmanın ilhamı, arınmanın, saflığın, temizliğin sembolü olarak yer edinmiştir (Yayık, 2023: 145). Tunceli’deki su kültürünün gücü, sadece bu evrensel sembolizmden ibaret değildir. Suyun maddi ve dinamik tezahürünün kendisi de kutsallığın kaynağıdır. Bachelard’a göre, fışkıran ya da gürleyen su insan bilincini durgun sudan daha fazla etkilemektedir. Fışkıran su, kaostan içinden çıkan düzeni temsil etmektedir (Bachelard, 2006: 112-118). Bu bağlamda Munzur Gözeleri’nin kayalardan yer yer coşkun biçimde fışkırarak çıkması, suyun sadece ‘arındırıcı’ değil, aynı zamanda “ilahi düzen”in misali olarak algılanmasını ve sıra dışı bir coğrafi fenomenin, inanç örüntüsünde yer bulmasını sağlamaktadır.

6.2.3. Ana Fatma

Tunceli-Ovacık karayolunun yaklaşık 5. kilometresinde, Munzur Vadisi’nin sağ (kuzey) yamacında, yol kenarında yer alan Ana Fatma Ziyaretgâhı sodalı, şifalı suyu ve ilginç morfolojisiyle kutsal kabul edilen bir alandır (Foto 3). Ana Fatma Ziyaretgâhı, Munzur Çayı’nın hemen kenarında ve metamorfik kristalize kireçtaşındaki kırık zonu denetiminde yüzeye ulaşan su kaynağı aktif tektonik unsurların etkilediği bir sahada yer almaktadır (Çılğın, 2022: 447). Alanın yakınından geçen bir fay hattı, mineralli su çıkışına neden olmuştur. Fiziki coğrafya açısından, Ana Fatma sahasının çevresi yer yer aşınım yüzeylerinin kesildiği dik yamaçlı vadiler ile karakterize olur. Munzur Çayı’nın oluşturduğu vadi, hidrolojik canlılık ve peyzaj estetiği açısından insan algısında güçlü bir etki yaratmaktadır. Ana Fatma Ziyaretgâhı’nın kutsallığı, sadece dini anlatılarla değil, doğal çevre koşullarıyla da beslenen bir inanç topografyasının ürünüdür. Bölgedeki fay zonu boyunca yükselen mineralli sular, inanç ile mekânın bir keşim noktasını oluşturmuştur. Bu durum, doğanın kutsallaşması sürecinin

somut bir örneğidir. Dolayısıyla Ana Fatma Ziyaretgâhı, jeolojik, hidrolojik ve jeomorfolojik unsurların bir araya gelerek kültürel bir simgeye dönüştüğü alanlardan biridir.

Foto 3. Ana Fatma Ziyaretgâhı

6.2.4. Sır Çeşmesi

Sır Çeşmesi, Tunceli kent merkezinin kuzeydoğusunda, Düzgün Baba Ziyaretgâhı yolunda Gürbüzler ve Kıl köyleri arasında bir konumda bulunan su bölümü çizgisi üzerinde yer almaktadır (Foto 4). Bu tür noktalar, iki farklı drenaj havzasını birbirinden ayıran topografik eşiklerdir. Dolayısıyla Sır Çeşmesi'nin bulunduğu mevki, hem coğrafi hem de sembolik olarak “ayırım” ve “geçiş” anlamı taşır.

Sır Çeşmesi'nin yerel sözlü kültürle günümüze ulaşan efsanevi anlatıları dikkate alındığında; su bölümü çizgileri ve yüksek sırtların, tarihin bir döneminde “dünya ile öte dünya” arasında sınır olarak algılandığı ve giz (sır), sırma erme veya hakikate ulaşma gibi kavramlarla bütünleştiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Sır Çeşmesi adının bu su bölümü çizgisi gibi bir coğrafi oluşumla doğrudan ilişkili olduğu açıktır. Ziyaretgâhın su bölümü çizgisi üzerinde yer alması, doğal kaynak suyunun bulunması, çevresindeki yüksek topografya ve yakınındaki diğer kutsal alanlarla mekânsal ilişkisi, bu alanın doğal peyzaj-kültürel inanç etkileşiminin güçlü bir örneği olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Sır Çeşmesi, fiziki coğrafyanın inanç coğrafyasına dönüştüğü yerlerden biri durumundadır.

Foto 4. Su bölümü çizgisi üzerinde bulunan Sır Çeşmesi Ziyaretgâhı

6.2.5. Düzgün Baba Ziyaretgâhı

Düzgün Baba Ziyaretgâhı inanç temsiliyeti açısından Tunceli'nin en kutsal alanlarından biridir (Foto 5). Ziyaretgâh, Tunceli il merkezinin kuzey doğusunda, Kıl Köy ve Zaviye Köyleri arasında en yüksek noktası 2097 m olan Düzgün Baba Dağı eteklerinde yer almaktadır.

Dağ kültü, “ilahi” veya “yüce” olarak görülen yüksek alanlarla ilişkilidir. Düzgün Baba Dağı da bu bağlamda “sır olma” (gaip olma) temasıyla ilişkilendirilmektedir. Yerel inanışa göre Düzgün Baba, burada “sır olmuş”, yani maddi varlığını aşarak manevi bir boyuta geçmiştir. Bu anlatı, dağın dik ve erişilmez coğrafi yapısıyla doğrudan uyumludur. Düzgün Baba çevresi, meşe (*Quercus* spp.) toplulukları ile kaplıdır. Bu bitki örtüsü, hem mikroklimatik çeşitlilik katkı sağlamakta hem de doğal manzarayı kutsal mekân algısını güçlendirecek şekilde biçimlendirmektedir.

Yüksek dağ zirveleri, izolasyon, sessizlik ve doğayla bütünleşme imkânı sunmaktadır. Ayrıca ilahi aşkınlığı, göğün ulaşılmazlığı ezeliyeti, ebediyeti ve yaratıcı gücü de temsil etmektedir (Eliade, 2003: 63). Düzgün Baba Dağı da, bu özellikleriyle, doğal çevre koşullarının inanç haline geldiği bir hiyerofanik yapı örneği sunmaktadır. Düzgün Baba Dağı'nın kutsal bir mekân haline gelmesinde doğal çevre koşulları belirleyici bir zemin oluşturmuştur. Dağın yüksek ve izole konumu, hâkim bitki örtüsü ve çevresindeki vadi sistemi bu alanı hem fiziki hem de manevi olarak ayrıcalıklı kılmıştır. Bu özellikler, doğayla bütünleşmiş bir kutsal dağ imgesi yaratmış, Düzgün Baba'nın “sır olduğu yer” anlatısına fiziksel bir karşılık sağlamıştır.

Foto 5. Düzgün Baba Ziyaretgâhı (solda) ve Düzgün Baba Dağı (sağda).

6.2.6. Buyer Baba Ziyaretgâhı

Buyer Baba Gölü, Tunceli'nin kuzeyinde, Pülümür ve Ovacık ilçeleri arasında bulunan Karasakal Dağları üzerinde yer alır (Foto 6). Yüksek zirveleri arasında, yaklaşık 3.123 metre yükseltide Ayıtaş Tepe yer alır. Göl, sirk (buzul çanağı) kökenli bir göl olup, Pleyistosen döneminde gelişmiş küçük buzul sistemlerinin gerilemesi sonucu oluşmuştur.

Gölün çevresinde görülen dairesel sirk duvarları, moren depoları alanın jeomorfolojik evrimini açıkça yansıtır. Bu yüksek dağ morfolojisi, yöre halkının gözünde “ulaşılmazlık” ve “yücelik” sembollerini çağrıştırarak kutsallık duygusunu güçlendirmiştir.

Buyer Baba Gölü, daha çok karlarla beslenir. Bu tür sular, yörede “arı” ve “şifalı” olarak kabul edilir. Göl, yıl boyunca soğuk kalmakta, yaz aylarında bile yüzeyinde düşük sıcaklık değerleri ölçülmektedir. Bu mikroklimatik özellik, alanı diğer çevresel unsurlardan ayırarak doğal bir sınır ve mistik atmosfer yaratır.

Buyer Baba Gölü, jeomorfolojik özellikler ile suyun yenileyiciliğinin, sağlığının, hayat vericiliğinin inanç sembolizmi olarak keşiştiği bir alandır. Bu nedenle Tunceli'nin inanç coğrafyasında özel bir yere sahip alanlardan biridir. Gölün kutsallığı, yalnızca efsaneler veya halk anlatılarıyla değil, aynı zamanda doğal çevrenin etkileyici güzelliği, yüksek dağların doğal izolasyonu ve

hidrolojik zenginlikle de beslenmiştir. Bu nedenle Buyer Baba Gölü, doğanın kendi oluşum süreçlerinin, kutsal mekâna dönüşümünün nadir örneklerden biridir.

Foto 6. Buyer Baba Gölü'nden görünüm

6.2.7. Hızır Gölü

Hızır Gölü, Tunceli-Erzincan karayolunun 20. kilometresinde bulunmaktadır. Göl, Pülümür Çayı'nın oluşturduğu, kireçtaşlarıyla çevrili, derin bir kanyon içerisinde yer almaktadır. Tunceli'de halkın yoğun ilgi gösterdiği bir başka kutsal mekândır. Yerel halk, Hızır'ın bu gölde yıkandığı ve yüzdüğü inancını taşır (Foto 7).

Hızır Gölü'nün doğal çevre özellikleri –derin kanyon formu, kireçtaşı yapısı, durgun suların mavimsi-yeşil rengi ve sessiz atmosferi– bu kutsallığın oluşumuna güçlü bir fiziki coğrafi temel sağlamaktadır. Pülümür Çayı, bu kireçtaşı bloklarını aşındırarak derin bir yarıntı oluşturmuş, bazı kesimlerde taban eğimi azalınca su akışı yavaşlamış ve yer yer durgunlaşmıştır. Hızır Gölü, işte bu hidrolojik durgunlaşma zonunda meydana gelen doğal bir “akarsu gölü” niteliği taşır. Kanyonun yüksek duvarları arasında bulunan sular mavimsi-yeşilimsi renk tonlarında görünür.

Kuran’da geçmeyen Hızır adı, hadis metinlerinde, “el-Hadır” diye geçer ve Arapçada yeşil, yeşil dal veya yeşilliği çok olan yer anlamına gelir. Buna göre Hz. Musa, Hızır’ı gördüğünde o, “deniz sahilinde yeşil bir sergi üzerinde bulunuyordu”. Kimi halk anlatmalarında Hızır’ın cübbesi yeşil, kimilerinde ise beyazdır. Yeşil doğadaki canlanmayı, doğal başlangıcı, üremeyi, suyu, yeniden dirilişi, can bulmayı ifade eder. Hızır kelimesinde anlamını bulan “yeşil” sözü onun dış giyiminin adı olur. Böylece giysi ile doğanın bütünlüğü sağlanır. Doğanın dirilişi, insanın bedenini saran dirilik, canlılık Hızır’ın yeşil cübbesiyle anlatılır (Çınar, 2020: 67-69). Bu doğal özellikler, Hızır figürünün “suyla arınma” temasıyla birleşmiş; böylece doğal çevre kutsallaşmıştır. Hızır Gölü, hem fiziki coğrafya hem de inanç coğrafyası açısından doğanın manevileştiği bir kutsal mekân örneği olarak değerlendirilebilir.

Foto 7. Hızır Gölü (solda) ve ziyaretgâhı (sağda).

6.2.8. Hz. Ali Kayası

Tunceli’nin Nazımiye ilçesinin güneyinde yer alan Hz. Ali kayası ziyaretgâhı kutsal kabul edilen doğal mekânlardan biridir (Foto 8). Yerel halk arasında

bu taşın Hz. Ali'nin kılıcını yere vurmasıyla yarıldığı ya da "Hz. Ali'nin izi"ni taşıdığı yönünde inançlar bulunmaktadır. Bu tür inançların temelinde yalnızca dinsel motifler değil, aynı zamanda mekânın özgün jeomorfolojik ve tektonik özellikleri yatmaktadır.

Foto 8. Hz. Ali kayası (solda) ve ziyaretgâhı (sağda).

Hz. Ali kayasının bulunduğu alan, Nazımiye Fayı'nın yakın çevresinde, farklı sertlikteki tortul tabakaların tektonik eğimlenmesi (tiltlenmesi) sonucu belirgin bir morfolojik şekil kazanmıştır. Özellikle sert kireçtaşı tabakalarının aşınmaya dirençli yapısı, bu alanın çevresinden farklı bir görünüm sergilemesine neden olmuştur. Ziyaretgâhın bulunduğu alan, farklı litolojik birimlerin – özellikle kireçtaşı, kiltası, marn ve şeyl ardalanmasının– tektonik kuvvetlerle eğim kazanması sonucu meydana gelmiş bir yapısal yüzey üzerindedir. Sert ve dayanıklı kireçtaşı tabakası, çevresindeki daha zayıf kiltası, marn ve şeyl gibi tabakalara göre diferansiyel aşınım sonucu belirgin bir çıkıntı oluşturmuştur. Bu tabaka, dik bir biçimde yüzeye uzanarak bir kılıç ya da duvar biçimini almıştır. Bu morfolojik yapı, yöre halkı tarafından "Hz. Ali'nin kılıcı" olarak yorumlanmış ve kutsal addedilmiştir. Erozyon süreçleri, dirençsiz tabakaları daha hızlı aşındırırken, kireçtaşını ayakta bırakmış; böylece kaya bir kılıç sırtı gibi gökyüzüne doğru uzanmıştır. Doğal çevrenin bu biçimi, halkın zihninde ilahi bir gücün eliyle şekillenmiş izlenimi yaratmıştır. Böyle "doğal anıtlasma" süreçleri kutsalın doğada görünür hale gelmesinin bir başka örneğidir.

Nazımiye'nin güneyinde yer alan "Hz. Ali kayası", jeolojik süreçlerin oluşturduğu morfolojik özgünlük ile Alevî inancının güçlü sembollerinden "Hz. Ali'nin kılıcı"nı temsil eden kutsal mekânlardandır. Tektonik eğimlenme, dife-ransiyel aşınım ve dayanıklı kireçtaşı tabakalarının oluşturduğu dik "kılıç bi-çimli" yapı, hem görsel bir ilginçlik hem de sembolizmi ile kutsallık üretmiştir.

6.2.9. Jara Hopa Şaheng

Jara Hopa Şaheng Ziyaretgâhı Tunceli Merkez Atatürk Mahallesi ana yol üzerinde yer alan havuza benzer küçük bir göldür (Foto 9). Yerel halk arasında bu küçük gölcüğün, Hz. Ali'nin atının (Düldül) buraya geldiği ve ayak izinin kaldığı yer olduğuna inanılmaktadır. Söz konusu inanç, gölün mevsimsel deği-şimlere rağmen sabit su seviyesini korumasıyla birleşerek, alanın kutsiyetini pekiştirmiştir. Jara Hopa Şaheng Gölü'nün oluşumu ile ilgili iki olasılık bulun-maktadır. Bunlar;

1. Heyelan Kökenli Oluşum: Bölgenin Tunceli Havzası boyunca gelişen killi-marnlı zayıf tabakalar üzerinde yer alması, toprak kaymalarına yatkın bir ortam yaratmaktadır. Bu tür heyelanlar, yer yer yüzey akışlarını engelleyip kü-çük ölçekli su birikintileri oluşturabilir. Eğer geçmişte burada bir heyelan küt-lesi vadi yatağını tıkamışsa, gölün oluşumu set gölü niteliğinde olabilir. Bu du-rumda, gölün su seviyesi sızma yerine topografik engelleme nedeniyle sabit ka-lır.

2. Hidrostatik Denge: Alternatif olarak, gölün tabaka eğimleriyle kontrol edilen iki geçirimsiz birim arasında yer alması olasılığı da bulunmaktadır. Bu durumda, geçirimsiz zonlar arasında kalan yeraltı suyu seviyesi, hidrostatik dengeye ulaştığında sürekli yüzeyde gözlenir. Bu tür sistemler genellikle kay-nak gölü niteliğindedir; su seviyesi, yeraltı basıncına bağlı olarak yıl boyunca sabit kalır.

Jara Hopa Şaheng Ziyaretgâhı, küçük ölçekli bir doğal göl olmasına rağ-men, jeomorfolojik istikrarı, hidrostatik dengesi ve sembolik durağanlığı saye-sinde kutsal bir nitelik kazanmıştır. Bu özellikler, halkın zihninde "açıklanması güç bir fenomen" olarak yorumlanmış ve gölün inanç dünyasında kutsal bir mekâna dönüşmesini sağlamıştır.

Foto 9. Jara Hopa Şaheng Ziyaretgâhı.

6.2.10. Yeşil Evliya

Tunceli ili Ovacık ilçesi sınırları içerisinde, Hanuşağı Köyü yakınlarında yer alan Yeşil Evliya Ziyaretgâhı, bölgenin jeomorfolojik ve ekolojik karakteriyle şekillenmiş bir kutsal alan örneğidir (Foto 10). Meşe ormanlarıyla çevrili olan bu küçük göl, heyelan kökenli bir set gölü niteliği taşımaktadır. Yamaçlardan kopan malzemenin oluşturduğu bu doğal set, yüzeysel ve yeraltı sularının birikmesine olanak sağlamış; böylece hidrolojik olarak dengeli, sürekli su bulunduran bir göl meydana gelmiştir.

Yeşil Evliya Gölü'nün suları yıl boyunca benzer seviyede kalmakta, kurak yaz dönemlerinde bile belirgin bir azalma göstermemektedir. Bu durum, heyelan setinin geçirimsiz özellikteki kil ve marn birimlerinden oluşması ile ilişkilendirilebilir. Ayrıca göl ekosistemi içerisinde su kaplumbağalarının varlığı dikkat çekmektedir.

Yeşil Evliya Ziyaretgâhı'nın kutsal mekân olarak kabul edilmesinde; heyelan seti sonucu oluşan doğal göl morfolojisi, sürekli su varlığı ve hidrostatik denge, meşe ormanlarıyla çevrili, izole doğal ortam, suda yaşayan canlıların (kaplumbağalar) sembolik değeri, Alevî inancında su ve doğanın kutsallığına verilen önem belirleyici olmuştur. Bu özellikler, Yeşil Evliya Ziyaretgâhı'nı Tunceli'nin doğa-inanç ilişkisini yansıtan en özgün kutsal alanlarından biri hâline getirmiştir.

Foto 10. Yeşil Evliya Ziyaretgâhı.

Sonuç

Güneş, ay, yıldızlar, dağlar, yüksek alanlar, akarsular, göller, denizler ve bazı canlılar en yaygın dini doğa kültleridir. Bu doğa unsurları farklı zamanlarda ve mekânlarda yayılış gösteren inanışlar bünyesinde ayrı önem derecelerinde anlam kazanmıştır. Bu bağlamda Tunceli’de yaşanan alevî inanışı, doğa ile inancın güçlü biçimde bütünleştiği bir zeminde neşvünema bulmuştur. Bu bütünleşmede Alevî inancının akideleri kadar, Tunceli’nin tarihi süreçte farklı toplumsal yapıları ve inançları harmanlayan kültürel dokusunun da katkısı bulunmaktadır. Doğal çevrenin inanç anlatısında güçlü bir yer tutması, inancın yerel niteliklerini artırmıştır.

Tunceli özellikle aşındırıcı etkisi güçlü, yüksek debili akarsuları, derin vadileri, pınarları, yüksek ve eğimli dağları, yaygın kireçtaşları ve etkili fay süreçleri ile biyocoğrafyasının zenginliği sayesinde ilgi çekici bir jeomorfolojik görünüme ve doğal yaşama sahiptir. Tunceli’nin doğası pek çok açıdan etkileyici doğal yapılara sahiptir. Yüzlerce ve belki de binlerce yıl boyunca Tunceli’de yaşayan insanlar doğa gözlemleri yapmış, doğada olağanüstü hisler uyandıran sıra dışılıklar içinde inanç anlatısını şekillendirmiştir.

Tunceli’nin sahip olduğu çok sayıdaki coğrafi sıra dışılık ilahi bir işaret, bir emare olarak benimsenmiş ve sıra dışılığın görüldüğü alan kutsal kabul edilmiştir. Böylece Tunceli’nin neredeyse hemen her yanında bulunan doğal kutsal alanların, yakın çevreleriyle alametifarikalar taşıdığını tahmin etmek güç

değildir. Dolayısıyla Tunceli'deki doğal ziyaretgâhlar en az bir ilgi çekici coğrafi fenomene sahiptir. Bu çalışmada gözlemlediğimiz ziyaretgâhlarda; su bölümü çizgisi, jeolojik geçirimsiz yapılar, fay yapıları, aşınma ve birikme süreçleri, yüksek engebeli coğrafi üniteler, gölsel yapılar ve sodalı, fışkırarak akan köpük köpük su kaynakları, su çatı ile yine gölsel yapılardaki biyolojik süreçler görülmüştür. Bu mekânların benzersizliğinin farkına vararak kutsallık atfeden doğacı inanç örüntüsü ise oldukça şaşırtıcıdır.

Kaynakça

- Akay, Semra. "Dinlerin Doğaya Yaklaşımına Coğrafi Bir Bakış Açısı". *International Journal of Social and Humanities Sciences (IJSHS)* 5/2 (2021), 145-167.
- Altı, Aziz. "Munzur Baba Mitolojisi Ve Tarihsel Kaynakları Üzerine Bir Deneme". *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/12 (2018), 70-85.
- Artun, Erman. "Türk Kültüründeki Su Kültünün Çukurova Halk İnançlarındaki İzleri". *Halk Kültüründe Su Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. (2013), 7-8.
- Ayhan, Gülsen - Çağlıyan, Ayşe. "Tunceli İlinde Alevi İnanç Turizmi Rotaları". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 31/2 (2021), 583-606.
- Berktaş, Fügen - Atasoy, Emin. "Dinler Coğrafyasına Küresel Bir Bakış". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/18 (2007), 18-44.
- Britannica. "Hierophany". Erişim 13 Şubat 2026. <https://www.britannica.com/search?query=Hierophany>
- Chidester, David. "Animizm". *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi* 14/33 (2021), 428-434.
- Çelik, Bedriye Deniz. *Tunceli Yöresi Aleviliğinde Ocaklar*. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2019.
- Çılğın, Zeynel. "An Example of Polygenetic Geomorphologic Development (Karst-Glacial-Tectonics) on Munzur Mountains: Kepir Cave-Elbaba Spring Karstic System". *International Journal of Human Sciences* 11/1 (2014), 89-104.

- Çılğın, Zeynel. "Munzur Kaynak Sularının (Ovacık, Tunceli) Hidrografyası". *Sosyal Bilimler Yönetim ve Çevre*. Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2018, 183-203.
- Çılğın, Zeynel. "Tunceli'nin Fiziki Coğrafya Özellikleri". *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar - II*. ed. H. S. Kiroğlu. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020, 327-353.
- Çılğın, Zeynel. "3D Surface Modeling of Late Pleistocene Glaciers in the Munzur Mountains (Eastern Turkey) and its Paleoclimatic Implications". *Turkish Journal of Earth Sciences* 29/5 (2020), 714-732.
- Çılğın, Zeynel. "Munzur Vadisi ve Ovacık Havzasının Jeomorfolojik Özelliklerinin Jeoturizm Açısından Değerlendirilmesi". *Sosyal & Beşeri Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler - II*. ed. A. Çatalcalı Ceylan - Ç. M. Kaya. Ankara: Gece Kitaplığı, 2022.
- Çınar, Ali Abbas. "Alevilerde Hızır Kültü ve Ritüelleri". *Millî Folklor* 16/126 (2020), 63-74.
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi. İstanbul: Gelişim Basım ve Yayımları, 1999.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Dindışı*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Alfa Yayınları, 2023.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2023.
- Erinç, Sırrı. *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, 1953.
- Gülensoy, Hatice. *Tunceli'de Buyur Baba Efsanesi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Jackowski, Antoni. *Geography of Religion*. 2002. <https://ruj.uj.edu.pl/bitstreams/2fddd964-9566-4b91-9819-7ea6b4fe6ab9/download>
- Karakaş, Meltem. "Tunceli Aleviliği ve Düzgün Baba Kültü". *Bilim ve Kültür Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi* 5 (2014), 74-85.

- Kırca, Celal. "Mecmaü'l-Bahreyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 256-258. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Köse, Onur. "Munzur ve Ana Fatma Örnekleri Üzerinden Tunceli'de Su Kültü". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 55 (2022), 151-176.
- Köse, Onur. "Tunceli'de Dağ Keçisi / Geyik Kutsallığı ve Tarihsel Derinliği Üzerine Bir Değerlendirme". *Near East Historical Review* 11/4 (2021), 35-45.
- Kurbanov, Babek. "Evrenin Estetik İdraki ve Estetik Faaliyet". *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 10 (2004).
- Mazumdar, Shampa - Mazumdar, Sanjoy. "Religion and Place Attachment: A Study of Sacred Places". *Journal of Environmental Psychology* 24/3 (2004), 385-397.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Alevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Park, Chris. "Religion and Geography". *The Routledge Companion to the Study of Religion*. ed. John Hinnells. 451-467. Routledge, 2004.
- Schmidt, Klaus. "Göbekli Tepe-the Stone Age Sanctuaries. New Results of On-going Excavations with a Special Focus on Sculptures and High Reliefs". *Documenta Praehistorica* 37 (2010), 239-256.
- Taş, Sibel - Kaval, Yılmaz. "Tunceli'de Kültürel Bir Sembol: Dağ Keçisi". *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi* 13/31 (2020), 680-688.
- Tosun, İbrahim - Koç, Ali. "Tunceli Aleviliğinde Ritüellere ve Dile Yansımış Eski İnanç ve Kültürlerin İzleri". *International Journal of Philology Bengü* 2/2 (2022), 1-22.
- Tuğlacı, Pars. *Osmanlı Şehirleri*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985.
- Tuğrul, Talip. *Tunceli Aleviliğinde İnanç ve İbadet (Sarı Saltık Ocağı Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

- Tuncel, Metin. “Tunceli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 374-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ulanowski, Krzysztof - Warburton, David A. *The Human and the Divine: Aspects of Sanctity in Time and Space*. Leiden: Brill, 2025.
- Vaitkevičius, Vyintas. “Mythological, Holy or Cult Places?”. *Culture Crossroads* 5 (2022), 132-141.
- Westaway, Rob - Arger, Jan. “Kinematics of the Malatya-Ovacik Fault Zone”. *Geodinamica Acta* 14/1-3 (2001), 103-131.
- Yayık, Bahar. “Alevi İnanç ve Kültüründe Su Sembolizmi”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 32 (2023), 135-147.
- Yıldırım, Münir. “Mircea Eliade’de 'Kutsal ve Kutsal Zaman' Kavramı”. *Dini Araştırmalar* 10/28 (2007), 59-82.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*. Elazığ: Çağ Ofset, 1999.